

עלייה והתיישבות

האם היתה שנת 1933 נקודת מפנה במדיניות העלייה הציונית?

אביבה חלמיש

שנת 1933 היתה שנת מפנה בעלייה לארץ-ישראל: במהלכה עלו (לפי נתוני ממשלת המנדט) כ־30 אלף איש, פי שלושה ויותר מהשנה שקדמה לה, והיא היתה הראשונה מבין ארבע השנים הטובות של העלייה לארץ בתקופת המנדט.¹ בשנה זו חל גם שינוי בהתפלגות העולים על-פי ארצות מוצא. בולט במיוחד היה הגידול המוחלט והיחסי במספר העולים מגרמניה. בשנת 1933 עלו מארץ זו בערך פי עשרים יותר עולים מאשר בשנה שקדמה לה. עולי גרמניה – שחלקם בעלייה לא עלה עד אז על ארבעה אחוזים – היו כעשרים אחוז מכלל העולים בשנת 1933.² אולם גם בשנת 1933 ולכל אורך שנות השלושים פולין הוסיפה לצעוד בראש סולם ארצות המוצא של העולים. במהלך התקופה הקרויה בהיסטוריוגרפיה הציונית 'העלייה החמישית' הסתכם חלקה של העלייה מגרמניה רק בכ־18% מכלל העלייה לארץ, וחלקם של עולי מרכז אירופה – גרמניה, אוסטריה וצ'כיה – לא עלה על 22% מגל עלייה זה.³ ובכל זאת מכונה העלייה החמישית לא אחת 'העלייה הייקית', וגם במחקר זכה החלק המרכזי אירופי של העלייה בשנות השלושים ליותר תשומת לב מאשר שמונים האחוזים האחרים שלה. התגובות של הסוכנות היהודית, ההסתדרות הציונית, היישוב בארץ ויהודי העולם על הידרדרות מצבם של יהודי גרמניה, והתכניות שהוכנו לקליטת יהודי גרמניה בארץ-ישראל – אלה שהוצאו מן הכוח אל הפועל, וגם אלה

1. The Royal Institute of International Affairs, *Great Britain and Palestine* 1915–1945, London–New York 1946, p. 63. הנתונים הממשלתיים הם: בשנת 1933–30,327 עולים; ב־1934–42,359; ב־1935–61,854; ב־1936–29,727. בשנת 1937 ירד מספר העולים ל־10,536.
2. מ' סיקרון, העלייה לישראל 1948 עד 1953: תוספת סטטיסטית, ירושלים 1957, עמ' 7, לוח A10. הנתונים שם הם על העלייה מגרמניה ואוסטריה ביחד.
3. חישוב על סמך מ' סיקרון, שם, עמ' 6–7, לוחות A8 ו-A9.

שנותרו על הנייר - על כל אלה נכתבו מחקרים רבים.⁴ דומה שמבין שני חידושיה של שנת 1933 בתחום העלייה - מספר העולים הגדול והאחוז הגבוה, יחסית, של עולי גרמניה - דווקא השני הוא שהעניק לשנה זו את תדמיתה כשנת מפנה בעלייה.

עוצמת האירועים וקצב התרחשותם יצרו כבר אז, בחודשי האביב והקיץ של שנת 1933, תחושת שינוי ומפנה. שנתיים מאוחר יותר, בדברו בפני הקונגרס הציוני הי"ט ובפני קהלים אחרים, אמר דוד בן-גוריון ששנת 1933 'תתפוס בהיסטוריה הציונית מקום על-יד שני התאריכים הגדולים של תנועתנו: תאריך הקונגרס הראשון בשנת 1897 ותאריך הצהרת בלפור בשנת 1917'. לדעתו 'שנת 1933 היתה שנת מיפנה משולש: בתולדות העם, בתולדות הארץ, בתולדות הציונות. [א] באותה שנה נתמוטטו האילוסיות של האמנציפציה ונתערער הבטחון בקרב הגולה. [ב] באותה שנה הוכיחה הארץ שהיא יכלה לקלוט המונים, ורבבות עולים נהרו לארץ כאשר לא נהרו אף פעם'.⁵ ו-ג) 'בפעם הראשונה נעשתה בשנת 1933 תנועת הפועלים כוח מכריע ואחראי ביותר בתנועה הציונית'.⁶

האם השינויים הרבים שחלו בשנת 1933 בתחום העלייה ובתולדות העם, הארץ והתנועה הציונית הביאו למפנה במדיניות העלייה הציונית? את התשובות לשאלה זו יש לחפש בשני מישורים: הראשון - המישור האידיאולוגי. מאז ראשית פעילותה בארץ-ישראל בראשית המאה העשרים הנחה את ההסתדרות הציונית עקרון העלייה הסלקטיבית⁷ על-פי אמת המידה של צורכי הארץ. האם חלו תמורות באידיאולוגיה של התנועה הציונית בתחום זה, לאור אירועי שנת 1933? כאשר למישור השני - המדיני, הרי מאז ראשית השלטון הבריטי על ארץ-ישראל היה עקרון העלייה על-פי יכולת הקליטה הכלכלית מקובל על ההסתדרות הציונית, אפילו לפני שהיה למדיניות הרשמית של ממשלת המנדט עם פרסום הספר הלבן של צ'רצ'יל בשנת 1922.⁸ האם

4. המחקר המקיף ביותר הוא ספרו של י" גלבר, מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933-1948, ירושלים תש"ן.

5. פרוטוקול הקונגרס הציוני הי"ט - לצרן, אוגוסט 1935, ירושלים 1936, עמ' 52-53. שם ניסח בן-גוריון את הנקודה השלישית כך: 'באותה שנה נתבגר ונתגבר הארגון החלוצי של הנוער היהודי ונעשה לכוח המדריך והמכוון של התנועה הציונית כולה'. לעניין זה הוא נתן ניסוח הולם יותר, המובא כאן בנקודה ג, וראה הערה 6.

6. ד' בן-גוריון, 'תקופה חדשה בציונות' (הוצאה בתל-אביב, 23.7.1935), זכרונות, ב, תל-אביב 1976, עמ' 360-371. הציטוט מעמ' 364.

7. למרות הרגישות שמעורר המונח 'עלייה סלקטיבית', בחרתי להביאו כלשונו, ולא בתרגום, כי זה הביטוי שהיה שגור בפיהם של בני התקופה הנדונה כאן. כאשר נדרשו לביטוי עברי, השתמשו במלים הנגזרות מהשורש ב.ר.ר, 'עלייה מבוררת', וראה עמ' 13, הערה 53.

8. ראה על כך במאמרו של משה מוסק, 'הרברט סמואל ועיצוב הדפוסים הראשונים של מדיניות העלייה', בתוך: י" באואר, 'מ' דייוויס, י" קולת (עורכים), פרקי מחקר בתולדות הציונות, ירושלים תשל"ו, עמ' 286-310; שמו הרשמי של הספר הלבן של צ'רצ'יל: 'גילוי דעת על המדיניות הבריטית בארץ-ישראל', יוני 1922, מסמך פרלמנטרי 1700; עמדתה החיובית של ההנהלה הציונית כלפי עקרון יכולת הקליטה הכלכלית הובעה במכתב מיום 18.6.1922, שקטע ממנו מצוטט בדין וחשבון הוועדה המלכותית, יולי 1937, מסמך פרלמנטרי 5479, פרק י', פסקה 65.

בשנת 1933 נטשה ההסתדרות הציונית עיקרון זה והמירה אותו באחר?⁹

* * *

היערכותם המיוחדת של מוסדות התנועה הציונית נוכח החמרת מצבם של יהודי גרמניה החלה, למעשה, רק לאחר יום החרם של ה-1 באפריל 1933. ב-9 באפריל קיימה הנהלת הסוכנות היהודית דיון ב'עניין גרמניה', הראשון מסוגו מאז עליית היטלר לשלטון. בישיבה זו עלו כל הנקודות המרכזיות הנוגעות לנושאים שהוצגו לעיל.¹⁰ בשבועות ובשנים שלאחר מכן חודדו נקודות מסוימות והועמק הדיון בהן, אך דומה שאז, בראשית אפריל 1933, הוארו דילמות ציוניות בסיסיות באורן הבהק והחד של ברק הרגע הראשון. למשתתפי הישיבה היה ברור שהמשבר שפקד את יהודי גרמניה העמיד את התנועה הציונית במצב חסר תקדים. 'מאז התחלת הציונות זהו המקרה הראשון שחלק מהיהדות שנחשב למשחרר הועמד במצב כזה, וגם ארץ-ישראל הועמדה זו הפעם הראשונה במצב מיוחד', אמר חיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. לראשונה היה על התנועה הציונית להתמודד עם מצוקתו של קיבוץ יהודי שלם, שרובו כפר בפתרון הציוני וראה עצמו כמחוץ לטווח הסכנות האנטישמיות, ולפתע נקלע למצב שאימת את התזה הציונית. 'הדיאגנוזה שלנו מלפני חמישים שנה היתה, לצערי הרב, הצודקת', אמר חיים וייצמן במאי 1933.¹¹

המשבר שפקד את יהודי גרמניה חיזק את העמדה הציונית, והציב את ארץ-ישראל בשורה הראשונה של יעדי ההגירה ליהודים במצוקה, אבל בו-בזמן הוא גם חשף את האמת המעציבה, שאין ארץ-ישראל יכולה לתת פתרון מלא למצוקה מעין זו, ובוודאי לא פתרון מדי. ראשי הציונות הבינו, כפי שניסח זאת ח' ארלוזורוב באותה ישיבה ב-9.4.1933, ש'אם הציונות לא תעשה את המוטל עליה תהינה לדבר תוצאות חמורות'. ועל ההסתדרות הציונית הוטל להתמודד עם יציאתם של אלפי יהודים מגרמניה תוך זמן קצר, ולהיערך במהירות לקליטת 'מאות רבות של אנשים ללא אמצעים ... שאינם מוכשרים לעבודה שישנה כאן [בארץ-ישראל]'. בלבם של המנהיגים הציונים קינן החשש שמא 'בעלי הכסף ילכו לארצות אחרות ואלה מחוסרי האמצעים יבואו לכאן'.¹²

9. מן הראוי להבהיר שההסתדרות הציונית קיבלה את העיקרון שמידות העלייה תיקבענה על-פי יכולת הקליטה הכלכלית של ארץ-ישראל, אך היא היתה במחלוקת עם ממשלת המנדט באשר לפרשנותו של עיקרון זה ולאופן יישומו בפועל. וראה גם דיון בסוגיה זו להלן, בחלקו האחרון של המאמר.

10. פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית בא"י, ירושלים, 9.4.1933, אצ"מ. בישיבה השתתפו גם שבעה מראשי התאחדות עולי גרמניה בארץ-ישראל.

11. ח' וייצמן בנאום להתחלת המפעל לעזרת יהודי גרמניה, לונדון, מאי 1933, דברים, ד, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 719.

12. הציטוטים הם מדברי ל' פינר, מראשי התאחדות עולי גרמניה, בישיבת הנהלת הסוכנות, 9.4.1933, אצ"מ.

האם היתה שנת 1933 נקודת מפנה?

נדרשה, אם כן, פעולה למען הרחבת כוח הקליטה של ארץ-ישראל, וזאת על-ידי הקמת קרן עזרה. המשתתפים בישיבה ביקשו לנגד את הברזל בעודנו חס, ולגייס מיהדות העולם כספים למען ארץ-ישראל נוכח הטרגדיה של יהודי גרמניה. אלא שהקרן לעזרת יהודי גרמניה עלולה היתה לבוא על חשבון התרומות לקרן היסוד, כך שהפעולה למען יהודי גרמניה תפגע במפעלים אחרים בארץ-ישראל. הנהלת הסוכנות היהודית נערכה לקדם פניה של סכנה זו בדרכים שונות. בנדעה שפעולות עזרה למען יהודי גרמניה תתארגנה בכל מקרה, היא גיבשה קו פעולה שיבטיח כי מקומה של ההסתדרות הציונית לא ייפקד בארגון קרן שתיועד לעזרת יהודי גרמניה בכלל, גם אלה מהם שלא יעלו ארצה, ושרק חלק מתקציבה יופנה לארץ-ישראל. זאת ועוד. היא עמדה על כך שבין אם הקרן תיוחד אך ורק לקליטת יהודי גרמניה בארץ-ישראל, ובין אם תהיה זו קרן כללית שרק חלק מתקציבה יופנה לארץ-ישראל – הסוכנות היהודית היא זו שתשלוט בחלק הארץ-ישראלי של התקציב.

בדברי המשתתפים בדיון על הקרן למען יהודי גרמניה ניכרת מעין השלמה, גם אם לא בפה מלא, עם העובדה שמ' הקסטר הצביע עליה מפורשות: 'שאלת גרמניה אינה יכולה להיפתר בארץ-ישראל'. הקסטר הוסיף ואמר שלדעתו יש לפתור אותה גם בגרמניה עצמה, בארצות השכנות, ואולי קצת בארצות-הברית ובקנדה. ניתן כמובן לתייג את הדובר כנציג הלא-ציונים בהנהלת הסוכנות. אבל גם ציונים גמורים העלו רעיונות דומים. ארלוזורוב הציב ארבעה תפקידים בפני הציונות: 1. פעולה פוליטית; 2. הכנת תכנית ממשית בארץ-ישראל; 3. השגת אמצעים; 4. דאגה לפליטים ועזרה בגרמניה עצמה. בשלוש הנקודות הראשונות אין חידוש מבחינה ציונית, והמעניינת היא הנקודה הרביעית, שארלוזורוב נמנע מלדבר עליה, בנימוק 'כי מוקדם לדון בזה ולא אנחנו המומחים לכך'.

ארבעה חודשים לאחר מכן נשא ד"ר ארתור רופין הרצאה בעניין יהודי גרמניה בקונגרס הציוני הי"ח. הוא הציג את ההגירה כפתרון היחיד לכמאתיים אלף מיהודי גרמניה ה'מיותרים', כהגדרתו, כלומר – אלה 'שאינם יכולים להמשיך להתפרנס ממשלוח-יידים, [ו] אין להם אפשרות כלשהי למצוא מקורות-מחיה במקצועות אחרים'.¹³ ובדברו על הגירה מגרמניה התכוון להגירה גם לארצות אחרות ולא רק לארץ-ישראל. ההגירה לארץ-ישראל צריכה, לדעתו, להתנהל לאור עקרונות אלה: (1) 'כדי שלא תציף העלייה כלִבָּה את היישוב הקיים בארץ, חייבת היא לעמוד ביחס של אחוז ידוע כלפי היישוב הזה'.¹⁴ משמע, יישמר עקרון העלייה לפי יכולתו של המשק היהודי לקלוט עולים; (2) הקריטריון לעלייה הוא התאמת האנשים לצרכיה של ארץ-ישראל, ובמלים אחרות – עלייה סלקטיבית; (3) 'ארץ-ישראל אינה קיימת רק בשביל יהודי גרמניה בלבד, ... שעריה צריכים להיות פתוחים גם בשביל יהודי ארצות אחרות'.¹⁵

13. ההרצאה נישאה ב-24.8.1933. הדברים מובאים על-פי א' רופין, 'התנחלותם של יהודי גרמניה בארץ-ישראל', בתוך: שלושים שנות בניין, ירושלים תרצ"ז, עמ' 263–274. הציטוט מעמ' 266.

14. שם, עמ' 268.

15. שם, עמ' 270.

גם בדברו על הגירת יהודי גרמניה לארצות אחרות, טובת ארץ-ישראל היא שעמדה לנגד עיניו של רופין, והוא אמר במפורש שעל חלק מהיהודים להגר לארצות אחרות, 'כדי שהעלייה לארץ-ישראל לא תהא מבוהלת אלא מכוונת בדרכים מסודרים'.¹⁶ רופין היה מייצג נאמן של הקו הציוני, אף כי בעת שנשא את נאומו בקונגרס הי"ח הוא לא מילא תפקיד מרכזי במוסדות התנועה. לזכותו עמד ניסיון רב בתחום ההתיישבות בארץ-ישראל, ובמהלך הקונגרס הוא נבחר מחדש להנהלה וכן לתפקיד שאך זה נוצר - ראש המחלקה הגרמנית של הסוכנות היהודית (ובשמה המלא והרשמי: 'המשרד המרכזי של הסוכנות היהודית ליישוב יהודי גרמניה בארץ-ישראל'). עיון בדבריו של רופין עשוי להאיר את עינינו בבואנו לענות על השאלה האם היתה שנת 1933 נקודת מפנה במדיניות העלייה הציונית. הוותק הרב של האיש בפעילות ציונית בארץ-ישראל ובמילוי תפקידים מרכזיים בעיקר בתחום ההתיישבות, ושפע התבטאויותיו לאורך השנים - נאומים, מכתבים, מסמכים רשמיים ויומנים, מאפשרים להשוות את עמדותיו בנושאים רבים ומגוונים בתקופות שונות. מתברר שדבריו של רופין בקיץ 1933 דומים מאוד להתבטאויות קודמות שלו, כמו למשל במאמרו 'בחירת החומר האנושי'¹⁷ ובפרק על 'כוח קליטתה של ארץ-ישראל',¹⁸ שנכתבו בשנת 1919. מפליא עד כמה רופין ואישים מרכזיים אחרים בתנועה הציונית חשבו בשנת 1933 על פתרון כללי לבעיית יהודי גרמניה, גם מחוץ לארץ-ישראל, ברוח הגישה הציונית מלפני מלחמת העולם הראשונה ובטרם ננעלו שערי ארצות-הברית להגירה המונית.

מן האמור עד כה משתמע שההנהגה הציונית היתה מוכנה לתת ידה באביב-קיץ 1933 למציאת פתרונות לבעיית יהודי גרמניה גם מחוץ לארץ-ישראל. נכונות זו נולדה על רקע עוצמת המשבר בגרמניה ופתאומיותו; נוכח האפשרות שארץ-ישראל תוצף עולים, שלא כולם רצויים לה; ומתוך החשש שמא תתגלה חולשתה של ארץ-ישראל במתן תשובה לקטסטרופה. לזמן-מה דומה היה שההסתדרות הציונית נותנת ידה לפתרונות של 'הצלה' - להבדיל מתפיסתה המסורתית שהציונות נועדה להביא 'גאולה' ליהודים, וזאת רק בארץ-ישראל. כבר ראינו שמאחורי היחס החיובי לפעולות 'הצלה' בארצות אחרות עמד הרצון לאפשר את ריכוז ה'גאולה' בארץ-ישראל. עדיין פתוחה השאלה, מתי חל בתודעה ובעשייה הציונית המעבר מ'גאולה' ל'הצלה', מדגש על בניין הארץ להתמקדות בהצלת יהודים. בכל אופן, בשנת 1933 לא הגיעו הדברים לידי כך.

ובכלל, רבים מן הרעיונות שהועלו באביב-קיץ 1933 היו קצרי ימים. חריפות מצבם של יהודי גרמניה הועמה בסתיו 1933, והפעילות האינטנסיבית למציאת פתרונות מהירים עבורם שככה לשנים מספר.¹⁹ מכאן, שעל הבוחן את התגובות הציוניות ב-1933 להבדיל בין תגובות שהיו יפות לשעתן - מאביב עד סתיו 1933 -

16. שם, עמ' 267.

17. שם, עמ' 63-73.

18. שם, עמ' 74-78.

19. ראה י' גלבר, מולדת חדשה, עמ' 48-50; וכן ל' יחיל, השואה, א, ירושלים-תל-אביב

תשמ"ז, עמ' 144-154.

האם היתה שנת 1933 נקודת מפנה?

ניצוצות שתוך זמן קצר כבו לחלוטין או לתקופה ארוכה – לבין תגובות שנולדו, אמנם, בלהט האירועים, אך המשיכו להתקיים לאורך זמן. מבין אלה האחרונות בולטות שתיים: מפעל עליית הנוער ו'ההעברה'. הפעולה בעניין עליית הנוער החלה עוד לפני עליית היטלר לשלטון,²⁰ אבל אירועי 1933 נתנו לה תנופה ורק אז היא קיבלה ממדים של ממש. על אף שהיו במפעל זה חידושים רבים, אין הוא מסמן מפנה במדיניות העלייה הציונית, שהרי היתה בו התגלמות התפיסה הציונית הצרופה של גאולה, של מתן עדיפות לדור הבנים ושל השקעת הון לאומי ביצירת תשתית ולא לשם קטיפת פירות מידיים. 'ההעברה' ינקה משני עקרונות ציוניים שלא נס ליחם בעקבות אירועי 1933. עיקרון אחד הוא ראיית יכולת הקליטה הכלכלית של ארץ-ישראל כקובעת את מידות העלייה, וככל שיגיע הון רב יותר כן תגדל העלייה לסוגיה; באשר לשני, הרי בהיותה האנטיתזה לתנועת החרם האנטי-גרמני, מצד אחד, ולפעולות שנועדו להיטיב את מצבם של היהודים בגרמניה, מצד שני, מבטאת ההעברה את הפרימאט הארץ-ישראלי על פני הגולה באידיאולוגיה ובמדיניות הציונית.²¹

שתי תגובות אלה מלמדות שיותר משניתן להצביע על מפנה שחל במדיניות העלייה הציונית ב-1933, נכון יהיה להגדיר אירועי שנה זו כנותני הזדמנות להוציא מן הכוח אל הפועל עקרונות ציוניים מימים ימימה, ובכך להעניק תנופה למפעל הציוני. הנהגת התנועה הציונית היתה ערה לפוטנציאל זה של המשבר הגרמני מראשיתו, וייתכן שהניסיון הראשון מצדה לנצל את המצב נעשה בעת המשא ומתן על מכסת העובדים, ה'שדיול', של עונת אפריל עד ספטמבר 1933. הגידול בעלייה החל כבר ב-1932. מכסת הרשיונות לעובדים, שעמדה על 350 באוקטובר 1931, עלתה ל-2,000 באפריל 1932 ול-4,500 באוקטובר.²² המשא ומתן על השדיול של אפריל 1933 התנהל מראשיתו בצל האירועים בגרמניה. בשיחתו עם הנציב העליון, ארתור ווקופ, ב-23.3.1933, אמר ארלוזורוב:

... בהגשת הצעותינו למחצית השנה הקרובה התבססנו, כמובן, על יכולתה של הארץ לקלוט עולים-עובדים חדשים; אבל אפילו עיון שטחי במצב היהודים בחלקי-העולם השונים מוכיח, כי הנהלת הסוכנות היהודית צריכה לראות את עצמה כאילו נכשלה בתפקידה העיקרי – אם לא תצליח לשכנע את ממשלת ארץ-ישראל שיש לנצל מלוא הניצול את כל ההזדמנויות המתגלות בתקופה זו בשוק-העבודה הארצישראלי. ראשית כל מחייב אותנו המצב בגרמניה לתשומת-לב רצינית ביותר. אנו עומדים על כן להפריש חלק גדול ביחס מרשיונות השדיול הבא לסיפוק צרכיה של יהדות גרמניה.²³

20. "גלבר, שם, עמ' 186-188.

21. ראה בעניין זה ש' אש, 'ההעברה', בתוך: עיונים בחקר השואה ויהדות זמננו, ירושלים תשל"ג, עמ' 33-106.

22. ד' גורביץ וא' גרץ, העלייה, היישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסייה בארץ-ישראל, ירושלים תש"ה, עמ' 38.

23. ח' ארלוזורוב, יומן ירושלים [אין מקום הוצאה ושנה], עמ' 313.

בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית שהתקיימה כחודש לאחר אותה שיחה – וכשלושה שבועות לאחר יום החרם על יהודי גרמניה – דיווח ארלוזורוב על המשא ומתן בעניין השדיול. הוא סיפר לחברי ההנהלה כי ציפה לקבל 8,000 סרטיפיקטים, אך הממשלה נתנה רק 5,500. אוראז הוא הציע לנציב העליון ש'יתן שדיול מיוחד לגרמניה', והלה הרהר בקול על האפשרות לתת שדיול כזה 'בתנאי שיפחית את השדיול הבא. שאלות כאלה הן מבחן קשה', הבהיר ארלוזורוב לנוכחים, והוסיף: 'אמרת [לנציב]: אולי הייתי מסכים לזה.'²⁴

ברור שבמגעיו עם הממשלה בחודשים מארס-אפריל 1933 ניסה ארלוזורוב לנצל סיטואציה משברית כדי להגדיל את השדיול. תחילה הודיע לנציב על כוונת הסוכנות היהודית להקצות מיוזמתה רשיונות ליהודי גרמניה, ולאחר ה'1 באפריל ביקש מן הממשלה שתגדיל את המכסה בגלל המצב בגרמניה, אגב עיגון הבקשה במצב המשק בארץ. מאז ואילך כרכה הסוכנות היהודית את הבקשה להתחשב במצבם המיוחד של יהודי גרמניה בדרישה למיצוי יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ. הדבר מודגם היטב בדו"ח שהכינה המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית לקראת הקונגרס הציוני הי"ח, שהתכנס בקיץ 1933:

הקיצוץ במכסה שנדרשה ע"י הסוכנות היה בו כדי לעורר דאגה בייחוד משום שהוא חל בעונה של גאות בלתי רגילה בפעולה הכלכלית היהודית בארץ מצד אחד ושל שואת יהודי גרמניה מצד שני. ביחס לעליית יהודי גרמניה אפשר היה לשער שהממשלה תטען כי שיטתה בענייני עלייה אינה יכולה להיות מושפעת ממניעים פוליטיים או סנטימנטליים וכי הגורם היחיד המשמש לה קן הוא יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ. ההנהלה לא ערערה מעולם על העיקרון הזה. אדרבא, היא הוכרחה פעם בפעם לבוא לידי מחלוקת עם הממשלה דווקא משום שהמכסות שניתנו לה לא עמדו לדעתה ביחס נכון לאפשרויות הקליטה המוכחות. הדבר המדכא לגבי המכסה האחרונה היה זה שמספר הרשיונות שניתן היה רחוק מרחק כה רב מלספק את הביקוש הממשי של הארץ לפועלים יהודים חדשים, בעצם הזמן שהכרח העלייה לארץ נעשה כה דוחק בשביל המוני ישראל בגולה. לא יתרון פוליטי מיוחד תבעה לה הסוכנות היהודית. היא לא דרשה אלא שיותן לה לנצל במלוא מדת האפשרות את יכולת הקליטה הנוצרת בארץ במאמצי יהודים – למען עליית אחיהם מהגולה [ההדגשה שלי - א"ח].²⁵

מאפריל 1933 ואילך הקצתה הממשלה כמעט בכל שדיול מכסה מוגדרת לעולים

24. פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים, 19.4.1933, אצ"מ. מעניין לציין שבקשת הסוכנות היהודית מן הממשלה היתה 12,750 סרטיפיקטים, בשעה שבאופן ריאלי ציפו רק ל-8,000.

25. 'דין וחשבון מדיני: התפתחות העניינים בארץ-ישראל', בתוך: דין וחשבון האכסוקטיבה של ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית לקונגרס הציוני השמונה-עשר ולמועצת הסוכנות היהודית בפרג, 21.8-2.9.1933, עמ' 181.

האם היתה שנת 1933 נקודת מפנה?

מגרמניה ולפליטים מארץ זו השוהים בארצות סמוכות לה,²⁶ ומאוחר יותר החלה להקל בדרישות ההכשרה המקצועית של עולים מגרמניה במסגרת השדיוול. הגיעו הדברים לידי כך, שנדרשה שנת הכשרה אחת מבעל מקצוע שעלה מגרמניה לעומת שמונה שנות ניסיון שנדרשו מבעלי מקצוע מארצות אחרות.²⁷ האם, מבלי משים, יזם ארלוזורוב באביב 1933 מדיניות בריטית חדשה בעניין העלייה? ספק רב. ובכל מקרה היו אלה הבריטים שהחליטו לנקוט מדיניות זו מלכתחילה ולהמשיך להפעילה גם להבא. באביב 1933 אכן חל שינוי כלשהו במדיניות העלייה, אך לא בזו של ההסתדרות הציונית, אלא בזו של הממשלה.

באוקטובר 1935 שוב ביקשה הסוכנות היהודית מן הממשלה רישיונות במיוחד עבור עולים מגרמניה. היה זה מיד לאחר פרסום 'חוקי נירנברג', כאשר שוב הצטלבה יכולתו של המשק הארץ-ישראלי לקלוט עובדים עם הרעת מצבם של יהודי גרמניה. הסוכנות היהודית חשדה שבכוונת הממשלה להקטין את מספר הרישיונות,²⁸ וזאת, כפי שכתבו שניים מחברי ההנהלה לנציב ההגירה, בשעה שמצד אחד היה מחסור חריף בפועלים לחקלאות; ומצד שני, 'המצב שנוצר בגרמניה נוכח ההגבלות מרחיקות הלכת שהוטלו על היהודים'. אי לכך ביקשה הסוכנות היהודית לקבל מקדמה של אלפיים רישיונות, אלף מהם לחלוצים מגרמניה המתאימים לעלייה מידית והם שוהים כבר זמן ממושך בהכשרה.²⁹

משני הנימוקים שהעלתה הסוכנות היהודית בבקשותיה להגדיל את מכסות העלייה – מצבם הרע של יהודי גרמניה ומצבו הטוב של המשק הארץ-ישראלי – איזה היה מהותי ואיזה היה תכסיסי? בפניות הרשמיות אל הממשלה, כמו גם בהתבטאויות פומביות, מורגשת מידת-מה של שניות ועמימות, כמו, למשל, בדברי בן-גוריון בקונגרס הי"ט, שם טען שהעלייה בשנתיים האחרונות 'אינה הולמת עכשיו לא רק לצרכי העם, אלא אפילו את אפשרויותיה וצרכיה של הארץ. ... והוכחנו לממשלה בחקירות מדוקדקות, שהארץ זקוקה לתוספת ידיים עובדות – והממשלה קיצצה את מכסות העבודה ללא כל הצדקה מוסרית וכלכלית כאחת'.³⁰ בדברי אנשי השורה השנייה ואילך של ממלאי

26. לדוגמה, ראה: (1) מחלקת העלייה, חוזר מס' 142, 30.4.1933, אצ"מ S 6/5234; (2) מחלקת העלייה, חוזר מס' 159, 26.3.1934, אצ"מ S 6/65361; (3) מחלקת העלייה, חוזר מס' 172, 31.7.1934, אצ"מ S 6/4757: מתוך מכסה נוספת של 1,200 רישיונות 'הממשלה דרשה לקבוע לפחות 33% בשביל עולים מגרמניה ועוד 10% בשביל פליטי גרמניה בארצות: צרפת, אנגליה וכו'. (4) מחלקת העלייה, חוזר מס' 179, 21.11.1934, אצ"מ S 6/4757: בשדיוול של אוקטובר 1934 נקבע שעל הסוכנות היהודית לאשר 20% מן המכסה הכללית בשביל עולים ופליטים מגרמניה. (5) מכתב מהמזכיר הראשי של הממשלה, H. Hall, להנה"ס, 10.5.1937, אצ"מ S 6/24499.

27. מכתב מאדווין סמואל ממחלקת ההגירה הממשלתית אל הנה"ס, 30.11.1935, אצ"מ S 6/3531.

28. ואכן, בסופו של דבר ניתנו רק 3,250 רישיונות, לעומת 8,000 בעונה הקודמת (הצעת הסוכנות היהודית היתה 10,900). ראה הערה 22 לעיל.

29. מ' שרתוק וי' גרינבוים אל נציב ההגירה והסטטיסטיקה, 4.10.1935, אצ"מ S 6/3528.

30. ד' בן-גוריון, זכרונות, ב, עמ' 404-405.

התפקידים בהסתדרות הציונית ובמוסדות היישוביים, ובדברים שנאמרו בדיונים פנימיים, הושם דגש רב יותר על ההיבט הכלכלי. לדוגמה, דברים שאמר אליהו דובקין, איש מרכז העלייה של ההסתדרות הכללית, בוועדת העלייה של הקונגרס הציוני הי"ח ב־1933. דובקין הסביר שם – כשהוא מרשה לעצמו לדבר באופן גלוי – שהדרישה לעליית העובדים צריכה להיות מבוססת על מצב העבודה במשק, ואם יגדל אחוז מחוסרי העבודה, 'אנו בעצמנו לא נרצה להרבות בעלייה עד שיוטב המצב'.³¹ משמע, יותר משבא הנימוק הכלכלי להצדיק מתן רשיונות לעולים מגרמניה, הוצג מצבם הקשה של יהודי גרמניה כתנאי מסייע לדרישת הסוכנות היהודית למיצוי יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ.

הנוהג החדש של הממשלה להקצות חלק מכל שדיוול לעולים מגרמניה הוסיף ממד חדש, גיאוגרפי, למסכת המאבקים מבית על חלוקת הסרטיפיקטים, שעד אז בלט בה ההיבט המעמדי (אופן חלוקת הרשיונות בין חלוצים ל'יהודים סתם') והמפלגתי. אישים כמו אליהו דובקין (המייצג המובהק של 'החלוץ') והשל פרבשטיין (איש 'המזרחי'), שעד אז הגן בלהט על זכויות העלייה של אנשי המעמד הבינוני) – שהיו כה חלוקים בשאלת החלוקה 'המעמדית' של הרשיונות – מצאו עצמם לאחר אביב 1933 בחזית אחת של הגנת האינטרסים של פולין מול גרמניה. בקיץ 1933 שאל פרבשטיין: 'מדוע ... דווקא הגרמנים נהיו למיוחסים?',³² ושנתיים אחר־כך הציע דובקין להוריד 250 רשיונות מגרמניה ולמסור אותם לארצות אחרות ובעיקר לפולניה, כי בחלוקה שנעשתה הוקצב סרטיפיקט אחד לכל שלושה וחצי חלוצים גרמנים, בעוד שבפולניה היחס הוא סרטיפיקט אחד על כל עשרה חלוצים.³³

ראשי התנועה הציונית, שקיוו להגדלת המספר המוחלט של רשיונות העלייה נוכח מצבם המיוחד של יהודי גרמניה, נפלו בשבי דיבוריהם ונאלצו להתמודד עם בעיה פנימית חדשה, שכן בפועל ניתנו הסרטיפיקטים לגרמניה על חשבון ארצות אחרות. גם בעניין זה התגלו פערים בין עמדת הדרג המיניסטרילי – חברי ההנהלה – ובמיוחד במגעיו עם השלטונות, לבין גישתם של האנשים בשטח. וכך, כחודשיים לאחר שדרשה הסוכנות מן השלטונות במפורש אלף סרטיפיקטים ליהודי גרמניה, בעקבות פרסום 'חוקי נירנברג',³⁴ התנגד נציג מפא"י בוועדת העלייה היישובית, יוסף בנקובר, להגדלת מספר הסרטיפיקטים בשביל גרמניה על חשבון ארצות אחרות, כי המצב בהן לא פחות מסוכן מאשר בגרמניה.³⁵

למרות אירועי השנים 1933 ו־1935 בגרמניה, לא השתנה סדר הקדימויות הציוני כמה שנוגע לחלוקת רשיונות העלייה לארצות השונות. הפניות אל הממשלה ונאומים פומביים היו עניין אחד; התבטאויות בדלתיים סגורות ודיונים במכלול העניינים שעל סדר היום הלאומי גילו גישה שונה. בקרב התנועה הציונית לורמיה היה מוסכם, לפחות

31. ישיבת ועדת העלייה של הקונגרס הציוני הי"ח בפרג, 27.8.1933, אצ"מ S 6/1133.

32. ישיבת הנה"ס, 14.7.1933, אצ"מ.

33. ישיבת ועדת העלייה היישובית, 2.5.1935, אצ"מ S 6/1133.

34. ראה הערה 29 לעיל.

35. ישיבת ועדת העלייה היישובית, 26.12.1935, אצ"מ S 6/1116.

האם היתה שנת 1933 נקודת מפנה?

עד נובמבר 1938, שאובייקטיבית מצבם של יהודי מזרח אירופה, ובמיוחד פולין, קשה יותר מזה של יהודי גרמניה, או לפחות אינו טוב יותר. בקיץ 1933 כתב בן-גוריון מפולין לחבריו במרכז מפא"י בארץ שהנוער בפולין, בליטא ובלטביה 'צריך להצלה מהירה לא פחות מהנוער היהודי בגרמניה'.³⁶ גם זאב ו'בוטינסקי, מנהיג הציונים הרוויזיוניסטים, ומשנת 1935 נשיא ההסתדרות הציונית החדשה, הוסיף לראות את עיקר המצוקה היהודית במזרח אירופה, ובעיקר בפולין, ורק לאחר ליל הבדולח החל לדבר על פינוי כל יהדות גרמניה תוך שנתיים.³⁷

* * *

השלישי מבין האירועים שעשו, לדעת בן-גוריון, את שנת 1933 לשנת מפנה בתולדות העם, הארץ והציונות היה עלייתה של תנועת הפועלים למעמד של כוח מכריע ואחראי ביותר בתנועה הציונית. בבחירות לקונגרס הציוני הי"ח בשנת 1933 זכתה תנועת הפועלים ב-44% מן הקולות,³⁸ ובכך היתה לגוש הגדול ביותר בקונגרס; ובשנה זו הצטרף דוד בן-גוריון להנהלה. האם עלייתה של תנועת הפועלים למעמד מוביל בהסתדרות הציונית הביאה לשינוי במדיניות העלייה של ארגון זה?

הנתונים מראים שלאחר 1933 חלו שני שינויים בהרכב המעמדי של העולים. ראשית, גדל בהתמדה אחוז בעלי ההון. היחס בין מספר העולים בעלי ההון למספר העולים העובדים, שהיה עד 1933 1:3.5 לטובת העובדים, השתנה בשנים 1934-1936 ל-1:2, ומ-1937 עד פרוץ המלחמה השתווה מספרם של עולי שתי הקטגוריות.³⁹ שנית, משנת 1933 ואילך חלה ירידה בחלקם של החלוצים בכלל העלייה העובדת, ועלה משקלו של המעמד הבינוני בה. לאור העובדה שבתקופת מסע הבחירות לקונגרס הציוני ב-1933 קרא בן-גוריון למפלגתו, מפא"י, להתוות דרך לעלייה רבתי, לכלל ישראל ולא רק לחלוצים⁴⁰ – האם יתכן שהשינוי בהרכב העולים בשנים הבאות היה יישומה של הסיסמה שטבע בן-גוריון 'מעמד לעם'? התשובה על כך שלילית. היתה זו סיסמת בחירות שנולדה על רקע מצבם הנואש של יהודי פולין, ויותר משהונעה מכוח ראיית המוני בית ישראל בפולין כמועמדים לבניית ארץ-ישראל, היא נבעה מראייתם כמאגר של מצביעים בבחירות לקונגרס הציוני. מבית פנימה – במפא"י – לא נמצאו תומכים רבים לקו החדש של בן-גוריון, ולאחר הבחירות גברו הלחצים מצד 'החלוץ'

36. מבן-גוריון למרכז מפא"י, ורשה 9.7.1933, אגרות דוד בן-גוריון, ג, תל-אביב 1974, עמ' 326; וגם ד' בן-גוריון, זכרונות, א, תל-אביב 1973, עמ' 647.

37. ראה בעניין זה: ד' מכמן, 'זאב ו'בוטינסקי' – תכנית ה"אבקואציה" ובעיית צפיית השואה, כיוונים, 7 (מאי 1980), עמ' 119-127.

38. ד' הורוביץ ומ' ליסק, מיישוב למדינה, תל-אביב 1977, נספח מס' 2, עמ' 338-339.

39. ESCO Foundation for Palestine, *A Study of Jewish, Arab and British Policies*, II, New Haven 1947, p. 677

40. מ' אביווהר, בראי סדוק: אידיאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י, תל-אביב-קריית שדה-בוקר 1990, עמ' 107-108. בן-גוריון התבטא ברוח זו עוד לפני עליית היטלר לשלטון, למשל בוועידת מפא"י בכפר-יחזקאל, יולי 1932.

ופעילים ציונים ותיקים לשמור על הפרימאט החלוצי ועל עקרונות העלייה הסלקטיבית.⁴¹

השינוי הראשון בהרכב המעמדי של העלייה, דהיינו, גידול חלקם של בעלי ההון בה, היה פרי מדיניות העלייה של הממשלה, ולהסתדרות הציונית לא היתה כל השפעה על כך. גם השינוי בהרכב העלייה העובדת לטובת המעמד הבינוני, על חשבון החלוצים, לא נבע משינוי במדיניות העלייה הציונית, אלא נעשה במכוון בידי הממשלה. מאז שנת 1934 החלה הממשלה לפצל את השדיוול לחלקים (פארטיס), להגדיל בו את חלקם של בעלי מלאכה המוזמנים בידי מעסיקים בארץ ולהקטין את המכסות לחלוצים.⁴² כלומר, את שורשי המפנה שהחל להסתמן בשנת 1933 בתחום ההרכב המעמדי של העלייה, כמו גם בסוגיית המוצא הגיאוגרפי של העולים, יש לחפש במדיניות העלייה של ממשלת המנדט. התשובה לשאלה שהוצגה בראשית הדברים היא, למעשה, כפולה: מחד גיסא, שנת 1933 לא היתה נקודת מפנה במדיניות העלייה הציונית; ומאידך גיסא, כמעט שלא היתה להסתדרות הציונית כל השפעה על השינויים שאכן חלו במדיניות העלייה לאחר שנת 1933. אלו נעשו ביוזמת הממשלה ועל-פי שיקוליה.

* * *

כבר בשנת 1933 חש בן-גוריון בסיכוי למפנה לטובה בהגשמת הציונות הודות לאירועים בגרמניה, אם כי אז הוא עדיין המעיט בחשיבותם. בחודשים הראשונים של השנה הוא לא היה עדיין חבר הנהלת הסוכנות, אבל כבר ניכרה תכונתו – כהגדרת מ' בר-זוהר – לחוש 'כבהירות היכן מצוי מוקד העשייה וההכרעה ... להתייצב במרכזו של מוקד זה, ליטול את הרסן לידי ו'להוביל'.⁴³ ובקיץ 1933 היה מוקד ההכרעה בעיני בן-גוריון מסע הבחירות לקונגרס. מורשה הוא כתב למרכז מפא"י:

... לא נשתנתה דעתי שמרכז העניינים עכשיו הוא לא במפעל התיישבותי אלא בטיהור התנועה וחדושה, אם כי עניין גרמניה שינה במידה ידועה את המצב ונוצר מנוף שבכוחו אפשר לארגן פעולה חשובה אם ימצאו הכוחות בתנועה לעשות זאת.⁴⁴

הסיפא של הדברים מייצג שלל התבטאויות מפיו ומעטו של בן-גוריון בשנת 1933, שעיקרן, בלשונו: 'עניין יהדות גרמניה יכול בלי ספק לשמש מנוף כביר, גם פוליטי וגם כספי, להרמת מפעלנו הציוני'.⁴⁵

41. שם, עמ' 108-117.

42. חוזר מחלקת העלייה מס' 180, 28.11.1934, אצ"מ S 6/4757.

43. מ' בר-זוהר, בן-גוריון, א, תל-אביב 1975, עמ' 573.

44. מבן-גוריון למרכז מפא"י, ורשה 7.9.1933, ד' בן-גוריון, אגרות, ג, עמ' 323; וכן הנ"ל, זכרונות, א, עמ' 644.

45. מבן-גוריון אל ברל לוקר, קובנו 22.4.1933, אגרות, ג, עמ' 235-236.

האם היתה שנת 1933 נקודת מפנה?

בעודו מציע להסתייע במצבם של יהודי גרמניה בחזית החיצונית - כלפי הבריטים וכלפי העם היהודי - המשיך בן-גוריון לדבוק בתפיסתו הציונית מימים ימימה. הוא נתן לכך ביטוי באותו מכתב ששיגר למרכז מפא"י בראשית יולי 1933:

אם ענין גרמניה יפתח לנו מקור נוסף של התנדבות - מה טוב. אני רואה את הציונות לא כדבר מקרי וחלקי, ואין יהודי פולין, ליטא, לטביה, ובייחוד הנוער שבארצות אלה גרוע מהנוער היהודי בגרמניה, והוא צריך להצלה מהירה לא פחות מהנוער היהודי בגרמניה. הציונות אינה פילנתרופית.⁴⁶

בסך הכל שרוי היה בן-גוריון בשנת 1933 בתחושת אופוריה באשר לסיכויי הגשמת הציונות. באוקטובר הוא כתב לחיים וייצמן שהוא 'רואה את ימינו אלה כ"ימי משיח"'.⁴⁷

השוואת התבטאויותיהם של המנהיגים הציונים ב־1933 לדבריהם שנה ושנתיים קודם לכן ממחישה את גודל השינוי שחל בראיית העולם שלהם בעקבות האירועים של שנה זו. ביוני 1932 הביע ח' ארלוזורוב פסימיות רבה לגבי עתידו של המפעל הציוני. נושא העלייה היה מן המקורות העיקריים לדאגתו, והוא הציגו משלוש זוויות במכתבו המפורסם לווייצמן. האחת - מדיניות העלייה של הממשלה:

ועתה התבונן נא ... בשתי הבעיות היסודיות שלנו: בעיות העלייה והקרקע. כל השיטה של מכסות הרשיונות הולכת והופכת לדבר שבגיחוך. אמנם, אפשר לקבל מזמן לזמן 2,000-3,000 רשיונות עלייה (וגם על אלה יש כמובן לברך), אבל אין כל יסוד להניח שאפשר לבסס מדיניות-עלייה נועזה ומרחיקת-לכת על משא ומתן עקר ומייגע עם מחלקת ההגירה הממשלתית.⁴⁸

השנייה - ההשפעה השלילית של מיעוט הסרטיפיקטים על זיקת יהודי הגולה, ובמיוחד הנוער, לציונות:

... תנאי החיים הכלכליים של העם היהודי הולכים ורעים בקצב כזה, עד שהתעניינות במפעל הארצישראלי, אם אין בו כדי להבטיח פתרון חמרי למצוקת הגולה - מן ההכרח שתפוג. ... מצד שני אין להתעלם מכוח משיכתה של רוסיה הסובייטית ... והשפעתה הרבה על הנוער שלנו. כמה זמן עוד נוכל להחזיקם במצב של תקווה שאין בה ממש ולשבור את רעבונם בפירווי הסרטיפיקטים הנופלים אחת לששה חדשים משולחן הממשלה הארצישראלית.⁴⁹

והזווית השלישית - המחסור באמצעים לקליטת העלייה:

נוסף על כל אלה מתברר יותר ויותר, כי בדרכי מדיניותנו הנוכחית לא נוכל

46. ראה הערה 36 לעיל.

47. מבן-גוריון לווייצמן, 26.10.1933, אגרות, ג, עמ' 360. המכתב במלואו מופיע גם בזכרונות, א, עמ' 673-675.

48. ח' ארלוזורוב, יומן ירושלים, עמ' 336.

49. שם, עמ' 339.

לגייס סכומים אלה שאנו זקוקים להם לביצוע תכנית רבתי של עלייה והתיישבות שיטתית (אף במקרה שהנסיבות הפוליטיות תהיינה נוחות לכך). תקציבנו, המבוסס על נדבות לקרנות הלאומיות, הולך ומתערער; ולמשך שנים רבות (אלו השנים היקרות החולפות לבלי שוב!) ירבו עלינו העול הקשה של פרעון חובות משנים שעברו.⁵⁰

והנה, גם אצל ארלוזורוב, הכותב מכתב גדוש פסימיות על עתידו של המפעל הציוני, פיעמה באביב 1933 רוח חדשה של תקווה ושל סיכוי. באפריל 1933 נתנה הממשלה, כזכור, 5,500 סרטיפיקטים; מספר העולים בעלי ההון גדל וגיוס ההון מיהודי העולם קיבל תנופה חדשה. כשם שהפסימיות של ארלוזורוב ב־1932 נבעה מהערכתו שהמפעל הציוני עלול לרדת לטמיון, ולא מראיית שחורות לגבי גורלו של העם היהודי באירופה, כך האופטימיות שלו ב־1933 ושל בן־גוריון (שהבאנו דוגמאות לה בדברים שכתב ואמר ב־1933 וב־1935) – שורשיה בארץ־ישראל. באשר למצב יהודי אירופה, וגרמניה במיוחד, הרי לאחר תחושת דחיפות קצרת ימים ב־1933 – שיותר משנבעה מפחד מקטסטרופה מידית באירופה היא הונעה מכוח חשש מהחמצת הזדמנות היסטורית בארץ־ישראל – חלה רגיעה. בקיץ 1933 דיבר רופין על הגירה מסודרת של יהודים מגרמניה במשך 15 שנה,⁵¹ ובכלל, גם לאחר 1933 דיברו מנהיגי הציונות על עתידם של יהודי אירופה במושגי זמן ארוכי טווח.⁵²

בעוד שב־1932 נדמה היה לארלוזורוב ולאחרים שבארץ־ישראל עומד לאזול החול בשעון, הרי ב־1933 חשבו רבים שהזמן פועל לטובת המפעל הציוני בארץ. אופוריה זו לא האריכה ימים, ובאה אל קצה לכל המאוחר בראשית 1937, כשהתברר שהמרד הערבי עלול להביא להכרעה על עתידה המדיני של ארץ־ישראל מוקדם מן הצפוי – ואף מן הרצוי, מנקודת הראות הציונית. זמן קצר לאחר מכן שינו הבריטים את כללי המשחק, והכפיפו במוצהר את ממדי העלייה לשיקולים מדיניים ולא כלכליים. שנת 1933 פתחה, אם כן, הפוגה בת ארבע שנים במסלול הארץ־ישראלי של המרוץ שניהלה הציונות נגד הזמן. יותר משהדליק המשבר הגרמני נורות אדומות באשר למצבם של יהודי אירופה, הוא הפעיל את פעמוני התקווה להצלחת המפעל הציוני בארץ־ישראל.

הפרימאט הארץ־ישראלי הוסיף למשול בכיפת מדיניות העלייה הציונית גם לאחר 1933, ומאלפת בעניין זה היא השוואת התגובה של ההסתדרות הציונית על אירועי 1933 לתגובתה על אירועי שנת 1938: האנשלוס, ועידת אויאן וליל הבדולח. דווקא כאשר מצבם של יהודי אירופה החמיר, נעשתה העמדה הציונית עוד יותר פלסטינו־צנטרית. ככל שהחריף מצבם של יהודי גרמניה, אוסטריה וצ'כיה, כן התגבש הקו הציוני של כריכת הפתרון לבעיית הפליטים היהודים באירופה עם ארץ־ישראל,

50. שם, שם.

51. ראה טקסט הערה 11; וכן א' רופין, שלושים שנות בניין, עמ' 267.

52. ראה בעניין זה: אניטה שפירא, 'תפיסת הזמן בפולמוס החלוקה 1937', בתוך: מ' אביזוהר וי' פרידמן (עורכים), עיונים בתכניות החלוקה, 1937–1947, קריית שדה־בוקר 1984, עמ' 21–39.

האם היתה שנת 1933 נקודת מפנה?

וארץ-ישראל בלבד (יש לזכור כי בן-הזוג הכרונולוגי של ליל הבדולח היה פרסום מסקנותיה של ועדת וודְהֶד, שסתמו את הגולל על סיכויי הקמתה של מדינה יהודית בארץ-ישראל בעתיד הנראה לעין). בשנות השלושים נותר הפרימאט הארץ-ישראלי בעינו, הגולה נתפסה כרזרבוואר של המפעל הציוני, כשאת העלייה יש להתאים לצורכי הארץ. לקראת סוף העשור פירוש הדבר היה רתימתה של העלייה למאבק המדיני על הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל.

בנקודה זו מתבקשת הערה, ולו גם קצרה, בעניין עמדתה של הסוכנות היהודית כלפי העלייה הבלתי-לגאלית וההעפלה. בעת המשא ומתן על השדיול של אפריל 1933 הבהירה הממשלה לסוכנות שהמכסה עשויה היתה להיות גדולה יותר אילולא התיירים הרבים שנשארו בארץ בשנת 1932. ההנהלה השיבה על כך, 'כי אין היא אחראית בשום פנים לסוג זה של נכנסים; אדרבא, היא מעוניינת בשיטה של עלייה לפי ברירה מוקדמת'. עם זאת ציינה ההנהלה בפני הממשלה שאם אכן נשארו תיירים כה רבים בארץ, הרי זה משום שהם מצאו בה עבודה, ומכאן ש'הערכותיה של הממשלה לגבי אפשרויות הקליטה היו לקויות בצמצום בלתי-מוצדק'.⁵³ ודוק: הנימוק בעניין זה הוא כלכלי גרידא, ולא נעשה ניסיון לגייס לשם הצדקת העלייה הבלתי-לגאלית את מצוקת יהודי גרמניה. ההנהלה באמת ובתמים התנגדה באותו זמן לעלייה הבלתי-לגאלית, לא ניסתה אז לרתום אותה למאבק המדיני, והשאירה את תירוץ התופעה בתחום הכלכלי. לדעתה, העלייה הבלתי-לגאלית סיכנה את זו הלגאלית; ערעה את אמינותה הפוליטית של הסוכנות בעיני הבריטים; עלולה היתה להביא לעימות בלתי רצוי עם הממשלה; הביאה לארץ אנשים שלא התאימו לבניין הארץ, והשמיטה מידי ההסתדרות הציונית את אחד מיסודות כוחה – החזקת מפתחות העלייה.⁵⁴ עמדתה של הסוכנות היהודית בעניין זה לא השתנתה עד לאחר שהבריטים 'שברו את הכלים' בתחום העלייה בפרט ומדיניותם הארץ-ישראלית בכלל, עם פרסום הספר הלבן של מאי 1939.

* * *

לסיכום. המפנה שחל ב-1933 בהיקף העלייה, במוצאה הגיאוגרפי ובחלוקה המעמדית שלה אירע כתוצאה מהתפתחויות באירופה ומשינויים במדיניות העלייה הבריטית שנכפו על ההסתדרות הציונית או שנעשו על אפה וחמתה. גם לאחר 1933 המשיכה ההסתדרות הציונית לדגול בעקרון העלייה הסלקטיבית, פעלה ליישומו ככל שהיה הדבר ביכולתה, וכשהחל גל העלייה מגרמניה ניסתה להחילו גם עליו.

במאמרו 'שיקולים פוליטיים בקביעת מדיניות בריטניה בשאלת הגירת יהודים לארץ-ישראל', שואל-קובע ג' שפר: 'האם נכשלה התנועה הציונית בנסיונותיה

53. דין וחשבון האכסוקטיבה לקונגרס הציוני הי"ח, עמ' 181-182.

54. ראה, למשל, דברי ארלוזורוב בישיבות הנה"ס, 4.10.1932 ו-23.10.1932; ברל לוקר בישיבת הנה"ס, 4.10.1932; משה שרתוק (לימים – שרת) בישיבת הנה"ס, 2.2.1936; ובן-גוריון בישיבת הנה"ס 8.3.1936, אצ"מ.

הטקטיים לגרום לשינויים במדיניות ההגירה של ממשלת בריטניה [בשנים 1929-1937]?' לטענתו,

המוסדות קיבלו את 'כללי המשחק' שנקבעו על-ידי הבריטים ונאבקו עם הממשלה רק על שינויים שוליים של החלטותיה בקשר להגירה. המאבק היה על מספרים ולא העקרון. כל זמן שגישה זו איפשרה את הבאתם של כל המהגרים היהודים שחפצו להתישב בארץ, הרי שקשה ליחס למוסדות הציוניים כשלון. אולם, אם גישה זו גרמה למעשה לכך שכמה מן המהגרים לא יוכלו להיכנס לארץ-ישראל ... היה בזה משום כשלון למוסדות התנועה הציונית והסוכנות כארגונים שהנהיגו תנועה לאומית. סוף דבר: הימנעותם מלנקוט באסטרטגיה של 'טיפול שורש' במדיניות הבריטית, גרמה לפער בין עיקרי האידיאולוגיה הציונית ובין המדיניות היומיומית והמגע היומיומי [ההדגשה במקור].⁵⁵

דברים אלה מחזקים את המסקנה, שנוסחה לעיל, שלא חל שינוי במדיניות העלייה של ההסתדרות הציונית בשנת 1933 ואף לאחריה. לדעת שפר היה פער בין מדיניות זו של מוסדות התנועה הציונית לבין האידיאולוגיה הציונית. אולם לאמיתו של דבר, גם אחרי 1933 המשיכה ההסתדרות הציונית להיות נאמנה לאידיאולוגיה הציונית בתחום העלייה, שימיה לפחות כימי נצחון ציוני-ציון בפולמוס אוגנדה.⁵⁶ עד שנת 1937 התנהלה מדיניות העלייה של הממשלה באופן רשמי על-פי עקרון יכולת הקליטה הכלכלית של ארץ-ישראל. עיקרון זה היה מקובל על ההסתדרות הציונית, והוויכוח שניהלה עם הבריטים אכן היה על פרשנות ומספרים. ספק הוא - עד כמה שיישמע הדבר אכזרי - אם בשנים 1929-1937 שמו להם המוסדות הציוניים למטרה להביא לארץ-ישראל את כל המהגרים היהודים שחפצו להתישב בארץ. יתכן ששפר נדרש למונח 'כישלון' מתוך ידיעתו, לאחר מעשה, מה עלה בגורלם של אלה שרצו לעלות לארץ-ישראל אך לא יכלו להיכנס אליה. אך אם הכוונה היא לכישלון שיסודו בפער שבין אידיאולוגיה למדיניות, הרי נותר העניין בגדר צריך עיון.

בסופו של דבר, שנת 1933 היתה נקודת מפנה במדיניות העלייה הציונית כמעט אך ורק מבחינה זו שהתברר אז - ושוב, הניסוח הוא של בן-גוריון - ש'גדלותו של הרעיון והמפעל הציוני הוא בזה, שהוא עשוי להפוך כל אסון בגולה לכוח יוצר ומקדם בבנין הארץ'.⁵⁷ כמו בעניינים רבים אחרים - כמו, למשל, היקף העלייה לארץ ומפעל עליית הנוער - ניצני המפנה נראו עוד לפני 1933. הנה, בנובמבר 1932 אמר וייצמן, כי

מחורבנה של הגולה היהודית נבנית ארץ-ישראל. ההפסדים שנגרמו ליהדות

55. הציונות, ה (תשל"ח), עמ' 226.

56. ראה בעניין זה: ש' בית-צבי, הציונות הפוסט-אוגנדית במשבר השואה, תל-אביב תשל"ז; וכן מ' שילה, 'טובת העם או טובת הארץ: יחסה של התנועה הציונית לעלייה בתקופת העלייה השנייה', קתדרה, 46 (סבת תשמ"ח), עמ' 109-123.

57. דברי בן-גוריון במהלך מושב הוועד הפועל הציוני בירושלים, 5.4.1934-25.3. ד' בן-גוריון, זכרונות, ב, עמ' 71.

האם היתה שנת 1933 נקודת מפנה?

בכל העולם עזרו במידה רבה לגידולו המהיר של הבית הלאומי בשעה זו. צר לנו מאד, כי כך הוא המצב, ואיני רוצה, שיעלה על דעתו של מי שהוא, כי הציונים שמחים על זה, שבתוך הצרות של היהדות העולמית אנו מצליחים בארץ־ישראל ... אבל עובדה היא כיום, כי במצב הטראגי של היהודים בעולם מורגשת תנועה של מוח, כספים ומרץ לקראת ארץ־ישראל, תנועה שבאה מאותן הארצות, שמצב היהודים בהן הלך ורע.⁵⁸

תהליך מעין־סטיכי זה גובש לכלל מדיניות ציונית פעילה בשנת 1933. אלא שבשלהי שנות השלושים ובמחצית הראשונה של שנות הארבעים התעצם האסון היהודי בגולה בממדים ובקצב שנטלו ממנו את כוחו הבונה; ורק במחצית השנייה של שנות הארבעים ניתן היה לתרגם להישגים מדיניים את הגישה של 'אסון הוא כוח' (כניסוחו של ש' טבת),⁵⁹ שנולדה בשנת 1933.

58. ח' וייצמן, דברים, ד, עמ' 695-699. הדברים נאמרו בוועידה השנתית של הסתדרות הנשים הציוניות בלונדון, 21.11.1932.

59. ש' טבת, קנאת דוד: חיי דוד בן־גוריון. ג: הקרקע הבוער, ירושלים ותל־אביב 1987. 'אסון הוא כוח' הוא שמו של הפרק העשרים בספר, עמ' 423. וראה גם שם, 'מפתח מקומות ועניינים', עמ' 479.